

WITTGENSTEIN DESPRE SCEPTICISM ÎN *TRACTATUS LOGICO-PHILOSOPHICUS* ȘI ÎN *DESPRE CERTITUDINE*

BOGDAN OPREA

Wittgenstein on scepticism in *Tractatus Logico-Philosophicus* and *On Certainty*.

It is well known that in Wittgenstein's philosophy we could identify two phases: before and after 1929. Concerning those periods, some philosophers as B. Russell or W. Stegmüller noticed a deep discontinuity. On the other side, authors as A. Kenny and R. Monk believed there is a continuity. Starting from those standpoints, the aim of this paper is to show that in Wittgenstein's works, it is possible to talk both about continuity and discontinuity. In the case of scepticism rejection, we have a thematic continuity. In the situation of philosophical practice, we have a methodological discontinuity.

Keywords: continuity, discontinuity, scepticism, L. Wittgenstein.

INTRODUCERE

Despre L. Wittgenstein se știe că nu a publicat decât o singură lucrare în timpul vieții, *Tractatus Logico-Philosophicus*, în 1921, în limba germană. Scopul acestei lucrări de mici dimensiuni a fost acela de a arăta că toate problemele filosofiei sunt, de fapt, pseudoprobleme, care apar atunci când este încălcată „logica” limbajului. Convins că ele pot fi dizolvate prin înțelegerea modului în care funcționează limbajul, după publicarea *Tractatus*-ului, Wittgenstein intră într-o perioadă de „tăcere”, ce va dura aproape un deceniu. În urma sesizării unor neajunsuri ale vederilor sale filosofice, la începutul anului 1929 revine, însă, la studiul filosofiei și își continuă activitatea până la sfârșitul vieții, în 1951. Reflecțiile caracteristice acestei perioade le regăsim în mai multe însemnări reunite și publicate postum drept *Caietul albastru*, *Cercetări filosofice*, *Despre certitudine* etc.

Aceste două perioade ale gândirii lui Wittgenstein au devenit, în timp, unul dintre principalele subiecte de discuție printre cei care și-au manifestat interesul față de filosofia sa. Pentru filosofi ca B. Russell sau W. Stegmüller, avem de-a face cu două etape fundamentale diferite, între care nu există niciun element de legătură. După Russell, avem un Wittgenstein 1 (W1) și un Wittgenstein 2 (W2), o operă de tinerețe, care se înscrie în modul tradițional de a face filosofie, și o operă de maturitate, care nu are nicio legătură cu tradiția filosofică și care nu ar trebui urmată¹.

¹ Vezi B. Russell, *My Philosophical Development*, New York, Simon and Schuster, 1959, pp. 110–127.

În opinia lui Stegmüller, la Wittgenstein avem o „Filosofie I” și o „Filosofie II”, între cele două faze neexistând continuitate nici sub aspectul ideilor și nici sub cel al stilului gândirii². La polul opus, autori ca A. Kenny sau R. Monk identifică la gânditorul austriac o serie de elemente care ar sugera mai degrabă o dezvoltare continuă a convingerilor sale filosofice. Conform lui Kenny, convingerea că filosofia este o activitate de clarificare a gândurilor, respectiv, că nu este una dintre științele naturii, întrucât nu oferă cunoaștere, sunt doar câteva dintre dovezile unei dezvoltări continue și accentuate a ideilor din tinerețe³. După Monk, convingerea că îndoiala sceptică este un nonsens ce poate fi combătut prin evidențierea supozițiilor sale revine întocmai, în *Despre certitudine*, sugerând un alt posibil fir al continuității ideilor expuse în *Tractatus*⁴.

Pornind de la aceste abordări diametral opuse, în cele ce urmează, îmi propun să arăt că la Wittgenstein se poate vorbi de continuitate tematică și de discontinuitate metodologică. În ajutorul continuității, voi aduce în discuție și voi dezvolta sugestia lui Monk cu privire la faptul că atât în *Tractatus Logico-Philosophicus*, cât și în *Despre certitudine* scepticismul este un nonsens. În sprijinul discontinuității, mă voi concentra asupra manierei în care este combătut scepticismul, a modului în care Wittgenstein se raportează la limbaj în cele două faze ale filosofiei sale.

CRITICA SCEPTICISMULUI ÎN *TRACTATUS LOGICO-PHILOSOPHICUS*

Despre scepticism, Wittgenstein ne spune, în *Tractatus Logico-Philosophicus*, că: „...nu este de necombătut, ci în mod evident un nonsens, dacă cineva vrea să formuleze o îndoială acolo unde nu poate fi pusă o întrebare. Căci îndoiala poate exista doar acolo unde există o întrebare; o întrebare doar acolo unde există un răspuns; iar acesta doar acolo unde se poate spune ceva.”⁵ Repingerea scepticismului în perioada timpurie a filosofiei wittgensteiniene nu este, însă, una fortuită, ci o consecință ineluctabilă a trasării granițelor discursului cu sens. Încă din *Prefața Tractatus-ului*, Wittgenstein ne anunță că scopul principal al demersului său este acela de a arăta care sunt limitele limbajului și, implicit, limitele gândirii. În acest sens, prin apel la scrierea conceptuală a lui G. Frege, respectiv la teoria descripțiilor definite a lui B. Russell, filosoful austriac ajunge la distincția dintre propoziții cu sens, propoziții fără sens și nonsensuri și, intim corelată acesteia, la distincția dintre ceea ce se poate spune și ceea ce se arată.

Propozițiile cu sens sunt propozițiile științelor naturii. Ele descriu fapte, capătă înțeles prin prisma faptului că sunt imagini ale realității și sunt în mod

² Vezi W. Stegmüller, *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie*, Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 1969, pp. 524–696.

³ Vezi A. Kenny, *Wittgenstein*, Blackwell Publishing, 2006, pp. 173–183.

⁴ Vezi R. Monk, *Wittgenstein. The Duty of a Genius*, London, Vintage Books, 1991, pp. 556–558.

⁵ L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, traducere de M. Dumitru și M. Flonta, București, Editura Humanitas, 2012, p. 188.

necesar fie adevărate, fie false, în lumina experienței. Ele constituie tot ceea ce se poate spune despre lume. Pentru Wittgenstein, rolul limbajului este acela de a descrie fapte. Ceea ce trece dincolo de domeniul faptelor, trece dincolo de limitele limbajului și implicit ale lumii. Este ceea ce se arată.

Propozițiile fără sens sunt propozițiile logicii și matematicii. Ele nu descriu fapte, nu conțin informații despre lume, deci, nu spun nimic. Valorile lor de adevăr sunt independente de cum stau lucrurile în lume. Sunt fie tautologii – adevărate în mod necesar, fie contradicții – false în mod necesar. În virtutea faptului că descriu structurile limbajului și ale lumii și ne arată ce se poate spune despre realitate, ele sunt condiții de posibilitate ale propozițiilor cu sens.

Nonsensurile sunt propozițiile filosofiei. Sunt acele încercări de a spune ceva despre ceea ce nu poate fi descris, despre ceea ce trece dincolo de limitele limbajului și ale lumii, și doar se arată. Orice încercare de a spune ceva despre sensul vieții, despre bine, frumos, absolut (în genere, despre valori) reprezintă un nonsens, o încălcare a „logicii limbajului”. Deși nu sunt imagini ale realității și prin urmare nu spun nimic, nonsensurile au rolul de a clarifica gândurile și vorbirea, întrucât, pentru Wittgenstein, sarcina filosofiei este aceea de elucidare. Ea „nu este una dintre științele naturii”, ci o activitate de identificare a relației de reprezentare dintre nume și obiecte (acolo unde aceasta există), de delimitare strictă între ceea ce poate fi spus și ceea ce se arată. De pildă, unul dintre principalele merite ale acestei activități constă în distingerea unei probleme de o pseudoproblemă. O problemă nu poate fi formulată decât cu privire la ceea ce se poate spune, deoarece, ea presupune, în principiu, un răspuns, iar acesta nu poate fi obținut decât prin recurs la investigarea faptelor. O pseudoproblemă este ceea ce îmbracă aparența unei probleme și generează impresia că putem spune ceva despre ceea ce trece dincolo de limitele limbajului. Problemele aparțin, prin excelență, științelor naturii, iar pseudoproblemele, filosofiei.

În lumina acestor aprecieri, îndoiala sceptică – îndoiala celor pe care I. Kant îi numea „un soi de nomazi care disprețuiesc orice cultivare statornică a pământului”⁶ – este catalogată drept nonsens, pentru că apare ca o încercare de a spune ceva despre ceea ce se arată. Or, după Wittgenstein, o îndoială cu sens nu poate fi formulată decât acolo unde controlul faptelor este implicit. Între îndoială, întrebare, răspuns și fapte există o relație indisolubilă. Îndoiala nu poate apărea decât în cadrul discursului cu sens, caracteristic științelor naturii, deci, numai cu privire la ceea ce poate fi cunoscut. Orice încercare de a formula o îndoială în afara acestui context, acolo unde nu se pot solicita temeieri, este una futilă. Ne putem îndoii că structura chimică a apei este H₂O, dar nu și că există apă, atunci când, de pildă, călătorim pe mare. În primul caz, putem investiga dacă, într-adevăr, apa conține hidrogen și oxigen, și putem obține un răspuns. În cel de-al doilea caz, simpla observare a întinderii de apă pe suprafața căreia ne deplasăm este suficientă pentru a risipi orice urmă de îndoială cu privire la existența ei.

⁶ I. Kant, *Critica rațiunii pure*, traducere de N. Bagdasar și E. Moisuc, București, Editura IRI, 1994, p. 22.

Considerațiile lui Wittgenstein cu privire la scepticism în *Tractatus Logico-Philosophicus* se opresc, însă, aici, propoziția 6.51 fiind singurul loc în care se referă direct la această perspectivă. Concluzia este aceea că odată ce înțelegem „logica” limbajului, îndoiala sceptică se dizolvă, dovedindu-se a fi un nonsens, o pseudoproblemă căreia nu i se poate oferi un răspuns sau un temei.

CRITICA SCEPTICISMULUI ÎN *DESPRE CERTITUDINE*

Asupra scepticismului, Wittgenstein revine în *Despre certitudine*, unde-l caracterizează, încă din primele paragrafe, drept nonsens: „10. Știu eu că aici stă culcat un bolnav? Nonsens! Stau la patul lui, mă uit la mișcările sale. – Nu știu eu că acolo stă culcat un bolnav? – Nici întrebarea, nici afirmația nu au sens. ... «Știu că...» este la locul ei pretutindeni unde nu există îndoială (deci și acolo unde exprimarea îndoielii ar fi ininteligibilă).”⁷

Repudierea scepticismului este, și de această dată, o consecință iminentă a încercării de a arăta ce se poate spune cu sens și ce nu. În aceste ultime însemnări, Wittgenstein a căutat să indice în care context o îndoială este legitimă și în care este prezumțioasă, cum ar trebui utilizate corect sintagme precum „Știu că...”, respectiv „Mă îndoiesc că...”. Dar, sesizând faptul că limbajul se întrepătrunde cu activitățile care ne alcătuiesc viața, el se concentrează acum asupra modului în care folosim cuvintele în practica de zi cu zi. În mod curent, utilizăm limbajul pentru a afirma, a nega, a descrie, a explica, a prezice, a formula întrebări și răspunsuri, a da ordine, a mulțumi etc. Toate aceste activități de folosire a expresiilor sunt jocuri de limbaj, care dau înțeles cuvintelor și fac posibilă înțelegerea prin urmarea unor reguli. Ilustrativă pentru cazul de față poate fi situația de comunicare dintre un zidar și ajutorul său⁸. Zidarul poate rosti numai: „bârnă”, „cărămidă”, „lespede”. Dacă ajutorul îi aduce obiectele în ordinea solicitării, înseamnă că a urmat regulile jocului și a înțeles ce i s-a cerut. Dacă în loc de „bârnă” îi aduce „cărămidă” sau în loc de „cărămidă” îi aduce „lespede” și stăruie în greșeală, cel mai probabil nu a înțeles regulile jocului și trebuie corectat. Înțelegerea unui limbaj presupune observarea regulilor de utilizare ale expresiilor în cadrul jocurilor de limbaj. Pentru Wittgenstein, se poate spune cu sens doar ce poate fi cuprins într-un astfel de joc. Ceea ce trece dincolo de el este un nonsens, o încercare de a depăși granițele jocului și implicit ale limbajului. În acest context, îndoiala sceptică este un nonsens, deoarece, prin prisma faptului că neagă posibilitatea unei cunoașteri certe cu privire la lumea exterioară, se orientează înspre însuși cadrul în care este formulată, situându-se deasupra jocului de limbaj:

⁷ L. Wittgenstein, *Despre certitudine*, traducere de I. Giurgea și M. Flonta, București, Editura Humanitas, 2013, p. 43.

⁸ Vezi L. Wittgenstein, *Cercetări filosofice*, traducere de M. Dumitru, M. Flonta și A.P. Iliescu, București, Editura Humanitas, 2013, p. 101.

„255. Îndoiala are anumite manifestări caracteristice, dar ele îi sunt caracteristice numai în anumite circumstanțe. Dacă cineva se îndoiește de existența mâinilor sale, privindu-le iarăși și iarăși din toate pozițiile, încercând să se convingă că nu este un joc de oglinzi sau ceva asemănător, noi nu am fi siguri dacă ar trebui să numim aceasta o îndoială. I-am putea descrie comportarea ca una asemănătoare îndoielii, dar jocul său nu ar fi al nostru.”⁹

Un joc de limbaj nu poate fi, însă, supus îndoielii, întrucât este ceea ce face posibilă înțelegerea expresiilor. Dacă ne îndoim cu privire la însăși practica prin care dăm sens acestora, atunci periclităm condițiile de inteligibilitate ale limbajului. Nu ne putem îndoii cu sens, de faptul că avem un corp, că lumea a existat înainte de nașterea noastră sau că Pământul există. În oricare dintre aceste situații, pentru a înțelege îndoiala, ar trebui, mai întâi, să înțelegem expresii precum „a avea”, „corp”, „a exista”, „lume” sau „Pământ”. Dar, odată dobândită, înțelegerea lor ar atrage după sine absurditatea unei asemenea îndoieli. Pentru ca o îndoială să aibă sens, trebuie, întotdeauna, să asumăm cadrul în care aceasta apare și capătă înțeles. Spre exemplu, dacă dorim să înțelegem cum funcționează corpul uman, trebuie să admitem că fiecare om are un corp. Dacă ne propunem să cunoaștem istoria, trebuie să asumăm că lumea a existat cu mult timp înainte de nașterea noastră. Dacă vrem să aflăm structura geologică a Pământului, trebuie să presupunem că acesta există. Ține de practica oricărei cercetări că, în fapt, trebuie să acceptăm ca „dat” o serie de convingeri care alcătuiesc fundalul ei.

În intenția de a scoate în evidență faptul că acele cadre în care se desfășoară cercetarea se sustrag îndoielii sceptice, respectiv că îndoieli cu sens nu putem avea decât cu privire la acele propoziții care ne oferă cunoaștere, Wittgenstein distinge între domeniul certitudinii și domeniul cunoașterii:

„308. «Cunoaștere» și «siguranță» aparțin unor categorii diferite. Ele nu sunt două «stări sufletești» cum ar fi «a presupune» și «a fi sigur». (Aici admit că are sens pentru mine să spun «Știu ce înseamnă (de exemplu) cuvântul îndoială», și că această propoziție atribuie cuvântului «îndoială» un rol logic). Ce ne interesează acum nu este siguranța, ci cunoașterea. Adică ne interesează faptul că asupra anumitor propoziții de experiență nu poate exista vreo îndoială, dacă este să fie posibil faptul de a judeca în genere. De asemenea: Sunt înclinat să cred că nu tot ceea ce are forma unei propoziții de experiență chiar este o propoziție de experiență.”¹⁰

De domeniul certitudinii țin toate convingerile care alcătuiesc „sistemul de referință” al unei comunități, convingeri pe care membrii acesteia și le însușesc tacit, prin educație și experiență, și nu pot face niciodată obiectul unei cercetări: „341. Adică întrebările pe care le punem și îndoielile noastre se bazează pe faptul că anumite propoziții sunt sustrate îndoielii, ca niște balamale în care acelea se

⁹ L. Wittgenstein, *Despre certitudine*, traducere de I. Giurgea și M. Flonta, București, Editura Humanitas, 2013, p. 85.

¹⁰ L. Wittgenstein, *op. cit.*, p. 93.

mișcă. 342. Asta înseamnă că ține de logica cercetărilor noastre științifice că în fapt anumite lucruri nu sunt puse la îndoială.”¹¹ De domeniul cunoașterii ține tot ceea ce poate face obiectul unei evaluări raționale, tot ceea ce poate fi supus interogării și cercetării și poate primi un răspuns. Îndoiala ține de sfera cunoașterii, întrucât ea are sens numai acolo unde se pot obține temeieri. Pentru Wittgenstein, certitudinea nu înseamnă cunoaștere, certitudinea este ceea ce face posibilă cunoașterea și implicit îndoiala: „253. La baza credinței întemeiate stă credința neîntemeiată.”¹² Cercetarea este posibilă, dacă și numai dacă „sistemul ei de referință” este sustras îndoielii sceptice.

Ideea că fundamentele cercetării se sustrag îndoielii pentru o perioadă de timp apare însă, mult mai explicit, la istoricul și filosoful științei, T. Kuhn¹³. În *Structura revoluțiilor științifice*, scopul său a fost acela de a schița o imagine acurată, atât a perioadelor de știință normală, cât și a celor de revoluție. Pentru el, cercetarea normală constă în rezolvarea de probleme *puzzle*, orientată de paradigme, în calitate de „exemple acceptate de practica științifică reală... din care apar anumite tradiții coerente de cercetare științifică”¹⁴. Ea nu este o activitate menită să ne spună ceva despre esența lucrurilor, ci una cu un scop bine delimitat. Practicienii științei normale învață cum să-și exercite profesia, printr-o perioadă de ucenicie, în care își însușesc „văzând și făcând”, toate practicile necesare dobândirii calității de membru al comunității științifice. În tot acest timp, ei deprind cum să se lase ghidați de paradigme și să se folosească în chip creativ de ele, în formularea și rezolvarea de probleme. Învățarea se face prin raportare la realizări exemplare, și nu prin referire la criterii sau reguli explicite. Câtă vreme activitatea celor înregimentați într-o anumită practică de cercetare se dovedește a fi fertilă, fundamentele ei sunt acceptate ca neproblematică și fac obiectul unui consens tacit. Orice pretenție de explicitare a bazelor activității apare ca lipsită de sens. Convingerile care alcătuiesc fundalul cercetării ajung în centrul atenției abia atunci când în rezolvarea unora dintre problemele centrale unei tradiții de cercetare normală, survin dificultăți. Numai într-o asemenea situație au sens îndoielile cu privire la „sistemul de referință”, respectiv formularea explicită a criteriilor și regulilor de cercetare.

Prin urmare, în ceea ce privește convingerea că acele cadre în care se desfășoară cercetarea se sustrag îndoielii sceptice, Wittgenstein se dovedește a nu fi un caz singular, o asemenea idee regăsindu-se la practicienii ai științei cu rezultate dintre cele mai importante. Tratată lapidar în *Tractatus Logico-Philosophicus*, problema îndoielii sceptice revine în *Despre certitudine*, unde primește o însemnătate aparte și este dezbătută în detaliu.

¹¹ L. Wittgenstein, *op. cit.*, p. 99.

¹² *Ibidem*, p. 85.

¹³ Pentru mai multe detalii cu privire la asemănarea dintre filosofia târzie a lui L. Wittgenstein și filosofia lui T. Kuhn, vezi M. Flonta, „Cum va fi înțeleasă *Structura revoluțiilor științifice* de un cititor al lui Wittgenstein?” în *Revista de filosofie*, LIX, 4, București, 2012, pp. 496–523.

¹⁴ T. Kuhn, *Structura revoluțiilor științifice*, traducere de R. Bogdan, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 54.

CONTINIUITATE ȘI DISCONTINIUITATE ÎN FILOSOFIA LUI WITTGENSTEIN

Prin această analiză comparativă, am încercat să arăt că în evoluția gândirii lui L. Wittgenstein se poate vorbi atât de continuitate, cât și de discontinuitate. În sprijinul continuității, am adus în centrul atenției și am dezvoltat o sugestie a lui R. Monk cu privire la faptul că aprecierea scepticismului drept nonsens este o constantă a filosofiei wittgensteiniene. În conformitate cu propoziția 6.51 a *Tractatus*-ului, îndoiala sceptică apare drept un nonsens deoarece este formulată în afara discursului cu sens și vizează ceea ce se arată. Potrivit pasajelor din *Despre certitudine*, îndoiala sceptică este tot un nonsens, întrucât depășește domeniul cunoașterii și este extinsă asupra domeniului certitudinii. Și într-un caz și în celălalt, ea este indisolubil legată de însuși cadrul în care sunt formulate enunțurile cu pretenție de cunoaștere. În ambele faze ale activității sale filosofice, pentru Wittgenstein, nonsensul este încercarea de a depăși limitele limbajului. Drept care, convingerea enunțată în *Tractatus* – aceea că scepticul poate fi combătut prin evidențierea supozițiilor pe care se sprijină demersul său – rămâne, în esență, aceeași și revine întocmai în opera târzie.

În sprijinul discontinuității, am adus în discuție modul în care Wittgenstein vede limbajul și relația dintre limbaj și lume, în cele două faze ale filosofiei sale. La baza perspectivei din *Tractatus Logico-Philosophicus* avem teoria descripțiilor definite¹⁵. De acolo, ideea că limbajul este un sistem abstract de semne, care are o singură „formă”, recognoscibilă prin analiză logică. Abordarea este una semantică, ce presupune o relație denotativă între nume și obiecte. La temelia poziției din *Despre certitudine* găsim jocurile de limbaj. De unde ideea că limbajul nu are o esență, întrucât constă într-o colecție de practici lingvistice bazate pe asemănare de familie. Abordarea este una pragmatică, în care înțelesul unei expresii este dat de folosirea ei. În locul unor întrebări esențialiste, de tipul „Ce este adevărul?”, este indicat să căutăm în câte feluri putem folosi cuvântul „adevăr”. În cele două perioade ale filosofiei sale, Wittgenstein vede fundamental diferit raportul dintre limbaj și lume – în perioada timpurie, limbajul oglindește realitatea, în cea târzie este întreprins cu practicile unei comunități omenești. Prin urmare, practica sa filosofică se schimbă radical.

¹⁵ Despre teoria descripțiilor definite se poate spune că este cheia înțelegerii perspectivei tractariene. Prin această teorie (expusă întâia oară în articolul *On Denoting*), B. Russell a încercat să arate că numele și descripțiile definite sunt expresii care nu referă cu adevărat. Propozițiile în care aceste sintagme apar pe locul subiectului gramatical pot fi înșelătoare cu privire la forma logică a judecăților pe care le exprimă. Din această perspectivă, prin recurs la aparatul logicii de ordinul întâi, o propoziție precum „Regele actual al Franței este chel” se dovedește a fi falsă, întrucât, prin formalizarea și raportarea ei la lumea actuală, se poate constata că nu există nicio entitate care să satisfacă proprietățile de a fi rege al Franței și de a fi chel.

CONCLUZIE

Cu privire la filosofia lui Wittgenstein există două abordări fundamentale diferite: o abordare axată pe discontinuitate și o abordare concentrată pe continuitate. Niciuna dintre aceste interpretări nu pare, însă, să surprindă întru totul specificul operei wittgensteiniene. Unele convingeri, caracteristice perioadei de tinerețe, par să reziste probei timpului și se regăsesc în opera de maturitate. Altele, în schimb, par să se piardă în procesul rafinării gândirii, lăsând locul unor idei noi.

Wittgenstein nu a fost un filosof inconsistent, care a căutat cu tot dinadinsul să se dezică de anumite etape ale devenirii sale filosofice. În egală măsură, nu a fost niciun gânditor care a stăruit în greșeală, odată ce a descoperit-o. S-a dovedit a fi unul dintre acele spirite rare, interesat de perfecționare continuă, care a căutat, neîntrerupt, cel mai bun mod de „a vedea lumea”, fiind dispus să-și ajusteze vederile, ori de câte ori acestea își arată neajunsurile. În aceste condiții, consider că cea mai bună cale de a obține o imagine adecvată a filosofiei lui Wittgenstein constă într-o interpretare moderată, care să țină seama atât de elementele de continuitate, cât și de cele de discontinuitate.

BIBLIOGRAFIE

- Flonta, M., „Cum va fi înțeleasă Structura revoluțiilor științifice de un cititor al lui Wittgenstein?”, *Revista de filosofie*, LIX, 4, București, 2012, pp. 496–523.
- Kant, I., *Critica rațiunii pure*, traducere de N. Bagdasar și E. Moisuc, Editura IRI, București, 1994.
- Kenny, A., *Wittgenstein*, Blackwell Publishing, 2006.
- Kuhn, T., *Structura revoluțiilor științifice*, traducere de R. Bogdan, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976.
- Monk, R., *Wittgenstein. The Duty of a Genius*, London, Vintage Books, 1991.
- Russell, B., „On Denoting”, *Mind*, New Series, Vol. 14, No. 56, 1905, pp. 479–493.
- Russell, B., *My Philosophical Development*, New York, Simon and Schuster, 1959.
- Stegmüller, W., *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie*, Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 1969.
- Wittgenstein, L., *Tractatus Logico-Philosophicus*, traducere de M. Dumitru și M. Flonta, București, Editura Humanitas, 2012.
- Wittgenstein, L., *Cercetări filosofice*, traducere de M. Dumitru, M. Flonta și A. P. Iliescu, București, Editura Humanitas, 2013.
- Wittgenstein, L., *Despre certitudine*, traducere de I. Giurgea și M. Flonta, București, Editura Humanitas, 2013.